

МЕТРОЛОГІЯ

Неля ГЕРАСИМЕНКО

ОДИНИЦІ ВИМІРУ ЗЕМЛІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Дослідженню проблем історичної метрології України присвячено ряд праць. Проте лише в деяких з цих праць розглянено земельні міри. Відомості про них подано у дослідженнях О. Шафонського, О. Ханенка, І. Єрофієва, Д. Похилевича, Л. Пономаренко¹. Народні міри України, серед них і міри земельних площ, вивчали Л. Дорошкевич, В. Зінич, Я. Сеник². Дослідженню проблем української метрологічної лексики, в тому числі й одиниць землевиміру, присвячена праця В. Винника³.

Велике коло питань історичної метрології проаналізовано в монографії та статтях О. Сидоренко. Деякі з досліджуваних у її монографії мір, зокрема сипких тіл та довжини, застосовували і для виміру земельних площ, але ці питання О. Сидоренко спеціально не розглядає⁴.

Дослідженню мір земельних площ присвячено й поодинокі пізніші публікації⁵.

Недостатня висвітленість у цих працях чинної у другій половині XVII—XVIII ст. на Лівобережній Україні системи одиниць виміру земельних площ, з огляду на велике значення, яке мала земля в тогочас-

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание: в Чернигове, 1786.— К., 1851.— 697 с.; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии.— Чернигов, 1864.— 108 с.; 1870.— 126 с.; Єрофіїв І. Ф. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // *Роботи з метрології* / За ред. акад. Д. І. Багалія.— Х., 1927.— Ч. 2.— 52 с. Похилевич Д. Л. Волока и наддавок в землеустройстве господарских крестьян при Сигизмунде-Августе // *Доповіді та повідомлення Львівського державного університету*.— 1949.— Вип. 2.— С. 65—69; Пономаренко Л. А. Межові міри // *УІЖ*.— 1971.— № 12.— С. 57—59.

² Дорошкевич Л. Народна математика // *Етнографічний вісник*.— К., 1929.— Кн. 8.— С. 152—167; Зінич В. Народна математика та метрологія // *НТЕ*.— 1967.— № 2.— С. 57—63; Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.) // *Історичні джерела та їх використання*.— К., 1971.— Вип. 6.— С. 166—175.

³ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К., 1966.— 74 с.

⁴ Сидоренко О. Ф. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.*— К., 1975.— 160 с.

⁵ Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765—1769 рр. — джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України // *УІЖ*.— 1983.— № 2.— С. 134—137; еє же. Из истории земельных мер на Лёвобережной Украине в конце XVII — первой половине XVIII ст. // *Актуальные вопросы исторической науки*.— К., 1984.— С. 26—28; Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // *УІЖ*.— 1989.— № 2.— С. 43—50.

ному українському суспільстві — як один з головних об'єктів господарювання і мірило цінности, викликає потребу в їх дослідженні. Розглядові цих питань і присвячена наша стаття.

На Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. існували певні міри, що ними визначали розміри земельних площ. На Північному Лівобережжі — у Стародубському, деяких сотнях Чернігівського, Київського та Ніжинського полків — земельні площі вимірювали у волоках, моргах та часткових (пайових) мірах.

Походження назви “волока” дослідники визначали від загальнослов'янської назви примітивної борони — тонкого стовбура дерева з гілками, яка з часом перейшла на площу ріллі, а також від дієслова “волочити”, тому волокою називали також зоране поле, яке до оранки мало назву “лан”⁶.

На Лівобережжі волока з'явилася переважно в першій половині XVII ст., коли за Деулінським перемир'ям, укладеним між Росією і литовсько-польською державою Річчю Посполитою у 1618 р., землі Північного Лівобережжя України (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський повіти) з 29 містами відійшли від Росії до Литви та Польщі. Чернігівський і Новгород-Сіверський повіти були реорганізовані в Чернігівське князівство, а після Полянського миру (1634) — у воеводство та приєднані до Польщі. Стародубський з частинами Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів у 1620 р. увійшли до складу Смоленського воеводства, а з ним і до Литви⁷.

Того ж 1620 р. у райони Північного Лівобережжя України “на ординацію замков от Москви рекуперованих” були направлені урядові комісари. Вони мали перевірити права власників маєтків на основі майнових документів або за свідченнями очевидців та сусідів. Ті власники, які мали документи на маєтки, одержували королівські грамоти в першу чергу. Так, поміщик Г. Гладкий, що мав земельні володіння на Стародубщині й не захотів після Деулінського перемир'я переходити в Московську державу, пред'явив відповідні документи на право володіння й одержав на них королівську грамоту. Але замість колишніх його земельних володінь, які були в різних місцях, йому відвели землі над р. Сечною та в с. Гориславному, які в російських мірах становили 10 четвертей поля. Мірничі — так називали в Речі Посполитій землемірів — до них прирізали ще пустир за селом і провели вимір цих земель у польсько-литовських мірах — 50 волок. У волоках були виміряні землі інших землевласників⁸. У ході ревізії прав на володіння маєтками та межових робіт російські міри витіснялися польсько-литовськими.

Великі земельні володіння, розміряні у волоки, дістали на Північному Лівобережжі польсько-литовські магнати і шляхта. У 1625 р. панові Рапсану відведено в урочищі Синині недалеко від Стародубського міського

⁶ Винник В. О. Назви... — С. 62—63, ЦДА України в Києві, ф. 856, оп. 1, спр. 5, арк. 1—3. Sze w c z y k J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych sredniowiecznych jednostek pomiaru ziemi // Prace geograficzne. — Warszawa, 1968. — N 67. — S. 36.

⁷ Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 292, 293, 296.

⁸ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А. М. Лазаревского. Описание старой Малороссии. — СПб., 1891. — Т. 1. — С. 50; Ханенко А. Исторический очерк... — 1864. — С. 7—9, 14.

замку 40 волок землі, а в Стародубському повіті — 50 волок з усіма угіддями. Власниками великих земельних площ і навіть цілих міст — Новгорода-Сіверського, Погара і Мглина стали О. Пясочинський і М. Абрамович. Великі землі дістало духовенство, переважно католицьке. У 1628 р. 85 волок надано чернігівському монастирю проповідників-домініканців і 15 — чернігівському костюлу⁹.

Земельні володіння у волоках були відведені також українським козакам. Не маючи коштів, щоб найняти польських жовнірів для охорони українських міст, король Сигізмунд запросив на цю службу козаків. Замість плати їм надано земельні володіння. Для відводу землі в містах, у яких були створені городові сотні, направляли королівських мірничих. У м. Почепі мірничий Велюцинський козацьким сім'ям, що відбували кінну службу, відводив “волок четьре”.

Військову службу з охорони міських замків відбували також козаки, які володіли 2 волоками землі. Так, А. Королькевич, що мав одну волоку в с. Доманичі “принял другуу уволеку по римарю вакующоу и теперь маючи грунт на полконя меет послугу замковуу отпраляти як другие козаки”¹⁰. Оскільки земельні володіння надавали козакам за відбування певних службових обов'язків, 4 волоки називали службою, або пляцем, а її четверту частину — чверткою.

Замок у Стародубі охороняла сотня козаків, якій мірничі відвели 400 волок. Крім ріллі, до волок додавали угіддя, а також право “в'їзду в пуцу”, тобто право заготовлення деревини для власних потреб. На території, що належала міському замку, козакам наділяли землю під будинки і присадибні ділянки. Земля та споруджені на ній будівлі, за наданими польським урядом правами, передавались у споконвічну власність.

Городові козаки мали право продавати земельні ділянки і господарські будівлі лише особам, які могли відбувати військову службу. На час заселення їм надавано шестилітній привілей, після закінчення якого козаки були зобов'язані кожні чотири місяці з'являтися на реєстрацію, а також давали слово не підтримувати козацько-селянських повстань. Під час воєнних дій, зокрема осади міст, їм видавали окрему плату: кожні три місяці по 8 польських злотих¹¹.

Козацькі сотні, призначені для охорони замків, були організовані в Стародубі, Мглині, Трубчевську, Почепі та інших містах.

Земельні володіння, розміри яких визначали у волоках, дістали від польського уряду і міста Північного Лівобережжя: Стародуб, Чернігів, Почеп, Мглин та інші. Чернігову, наприклад, були відведені 30 волок землі на міський фільварок, 36 волок — на утримання міського уряду: бурмиистра, вїта та інших урядовців; Мглину — 10 волок на вїта, 6 — на бурмистрів, 2 — на писаря і 2 волоки — на фільварок¹².

⁹ Багалеї Д. И. Новый историк...— С. 51—53; Лазаревский А. Обзорение Румянецкой описи Малороссии.— Чернигов, 1867.— Вып. 2.— С. 155—158.

¹⁰ Константинович Н. Обзорение Румянецкой описи Малороссии.— Чернигов, 1885.— Вып. 4.— С. 613, 619, 620.

¹¹ Багалеї Д. И. Новый историк...— С. 53—54.

¹² Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 60—66; Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией во II пол. XVII в. // Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— С. 410.

Отже, уже в перші роки свого адміністрування на Північному Лівобережжі України уряд Речі Посполитої вживав заходи до запровадження для виміру земельних площ польсько-литовських мір.

Визвольна війна ліквідувала землеволодіння польсько-литовських магнатів і шляхти, але вимір земельних площ у волоках зберігся. У цих мірах зазначено розміри земельних володінь української шляхти, тих її представників, які, вступивши до козацького війська, зуміли зберегти їх під час війни. Так, одному з них, П. Ярмултовському, за заслуги перед козацьким військом Б. Хмельницький видав універсал на довічне володіння: с. Вербичі та 6 волок у с. Горбовому. У волоках були зазначені земельні володіння в універсалах, які гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа надали Чернігову¹³.

Покинуті під час війни земельні володіння польсько-литовських магнатів і шляхти на правах займанщини заселяли українські козаки, селяни та міщани. Деякі з цих володінь, як, наприклад, у с. Лотаки Стародубського повіту, були поділені "на полоси, то єсть у волоки". Люди вважали заселені землі своєю власністю, продавали їх і купували. Землі лотаківських жителів наприкінці XVII ст. почав скуповувати в козаків та селян сільський священик І. Пригара, а у 20—30-х рр. XVIII ст. — городовий отаман Озерський, якому в Лотаках опісля належало 19 різок землі, а "полос з тих резок, то єсть уволок, пол 4 з третиною уволок"¹⁴. Різка становила третину волоки, бо під час поділу земель на волоки кожне з трьох полів — ярове, озиме і пар — розбивали на стільки ділянок, скільки волок мало все село. Господар волоки діставав у кожному полі частину своєї ділянки, яка називалася різом¹⁵.

Розміри земельних ділянок, які Озерський купив у козаків та селян, зазначувано у пляцах та їх фракціях. Так, у 1751 р. йому належали "треть пляца Игнатовського грунту" та "чвертка Веребевського". У цих же мірах зазначено розміри козацьких і селянських наділів, які в першій половині XVIII ст. скупав у с. Лотаки Стародубського полку його полковий суддя М. Ханенко. Одну чвертку він придбав "рублей за десять монет доброй лечбы российской", три чвертки — за тридцять, а пляц з чверткою — за п'ятдесят. Коли ж після смерті М. Ханенка його нащадки звернулися до гетьмана К. Розумовського за підтвердженням їхніх прав на ці володіння, то вказали їхній розмір — "полдесяти уволок"¹⁶. Тобто розмір земельних ділянок козаків і селян у пляцах і чвертках, які перейшли у власність М. Ханенка, був зазначений уже у волоках.

Існування різних мір для виміру земельних площ козаків і селян та феодалів — як світських, так і духовних — підтверджують купчі на земельні володіння жителів с. Новий Дроків Стародубського полку, про-

¹³ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730 // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Изд. Н. П. Василевка. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 363—366.

¹⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 166—167; ф. 51, оп. 3, спр. 611а, арк. 20 зв.

¹⁵ Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — С. 169.

¹⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 169, 172 зв., 173, 173 зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 3798, арк. 2, 2 зв.; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 61, спр. 1093, арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв.

дані 1729 р. Розміри їх зазначено “в пляцах, мерою шесть четверток”, але лежали ці володіння “смежно с одной стороны от уволоки поповой”¹⁷.

У тих випадках, коли земельні володіння селян переходили у власність феодала, одиниці виміру їх не змінювали — так було, наприклад, 1742 р. у с. Тимоновичі Стародубського полку та у ще кількох селах. За царською грамотою їх передано у власність графові О. Розумовському. У складених у зв'язку з цим описах розміри селянських та козацьких земельних наділів були зазначені у пляцах: у с. Тимоновичі “пахатного поля по исчислению” — 21 пляц, у с. Хотіївка — 10 пляців, у с. Крапивна — 8 пляців і т. д. Пляцям і чверткам послуговувалися в Тимоновичах і 1765 р. Так було і в маєтку генерального бунчужного І. Бороздни в с. Медведові Стародубського полку. Земельні ділянки козаків та селян у селі вимірювали в українських мірах — чвертках ріллі, хоча розмір земельних володінь власника маєтку визначено в російських мірах висіву — чвертях, які поступово витісняли польсько-литовські волоки¹⁸.

Стосовно походження міри пляц, то в документальних джерелах другої половини XVIII ст. зазначалося: у козаків Клименків, що проживали у Стародубському полку, “грунту, по тамошнему названию пай или пляц, в нем четыре четвертки”¹⁹. Звідси виходить, що пляц був паєм, частиною спільного володіння членів певного об'єднання, які названі в документах сябрами, що в той же час означало пайовики у спільному володінні. А саме об'єднання було общиною сябрів, яка виникла в процесі розпаду великої сім'ї на окремі, менші сімейні групи, пов'язані між собою спільністю походження, кровною спорідненістю, збереженням загального володіння їхніх предків. У деяких випадках сябринні союзи виникали внаслідок об'єднання з певною метою кількох неродинних сімей.

Сябринні землі, що належали усім членам общини ділилися на частини (паї) відповідно до кількості сімей. Паї не були постійним, незмінним володінням, а переходили після переділів, купівлі-продажу від одних сябрів до інших, а також до сторонніх осіб, яких приймали до общини. При цьому продавалася або передавалася не конкретна земельна площа, а тільки право нового власника на частку в ріллі та угіддях села. Це сприяло збереженню спільного земельного володіння. До того ж питання купівлі-продажу спершу погоджували з усіма членами общини.

Проте сябринні союзи Лівобережної України не були однорідним соціальним організмом. Як серед козаків, так і серед селян у них існували майнова нерівність і соціальне розшарування. Багаті козаки і селяни скуповували земельні ділянки сябрів і прагнули до виділення із спільного землеволодіння, підриваючи єдність союзу. Крім того, через можливість вступити в общину, купивши один з паїв, у сябринні об'єднання проникали духовні та світські феодалі. Як члени союзу, вони мали переважне право на купівлю й решти частин. Це призводило до розкладу сябринних союзів.

¹⁷ Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73; Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 года.— Вятка, 1888.— Приложение: Земельные акты.— С. 24.

¹⁸ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320, 321, 326, 334; ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 8.

¹⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 640—641.

Сприяв цьому і дальший розвиток на Лівобережжі феодальних відносин. Його наслідком були поступове закріпачення селянства і перехід сярбринних володінь у власність феодала. Щоб зберегти свої общинні землі, козаки відмежовували їх від селянських або ділили між усіма членами общини. Такий поділ відбувся 1765 р. в с. Тимоновичі Стародубського полку. Причиною його став царський указ про передачу села графові О. Розумовському, за яким селяни стали графськими підданими, а їхні земельні володіння — його власністю. Тому козаки Тимонович вирішили відмежувати свої землі та поділили їх. Землю ділили “пудовищем”, як називали в селі пужално, та кроками. Спочатку земельні володіння були поділені на пляци, кожен з яких складався з чотирьох четвериків (чверток), або шести шток. Четверик у свою чергу ділився на чотири мірки (четвертини), або на три третини, що мали бути рівні між собою. Проте це не завжди вдавалося, бо засоби виміру, якими користувалися жителі села, були недосконалими. Вони викликали багато спорів, що раніше приводило до мало не щорічних переділів не тільки ріллі, а й сінокосів і лісу. Були випадки, коли переділи в селі проводили навіть під час дозрівання хлібів.

За поділом землі в 1765 р. підданам О. Розумовського в Тимоновичах відведено 30 1/3 чвертки ріллі й угідь, козакам — 40 1/6²⁰. Закріпачення селянства, перехід їхніх земельних володінь у власність феодала привело до розкладу сярбринної й утворення сільської общини. Під час розділів землі між козаками і селянами паї загального володіння єдиної раніше сярбринної общини стали застосовувати як одиниці виміру земельних площ.

Отже, на Північному Лівобережжі України у XVII—XVIII ст. для виміру земельних площ використовували волоки, пляци та їх фракції. Волока як земельна міра ділилася також за системою трьох і чотирьох. Так “треть уволоки” продав 1712 р. житель с. Гриденки Стародубського полку полковому обозному. Житель с. Косачі цього ж полку Я. Булашевич купив у односельців “поля пахатное з засевом у полволоки”²¹.

Волока як міра ділилася також на 30 моргів. Проте волока як наділ мала різну кількість моргів, бо крім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і поділом сільської території, до нього входив ще “наддавок”, тобто додаток на город і поселення, — 3 морги. Різниця між волокою — мірою і наділом — інколи досягала від 30 до 47 моргів²².

Крім відмінностей між величинами волоки як міри і як наділу існували і регіональні розходження, які з'явилися у часи, коли Україна перебувала у складі Речі Посполитої. В основі їх лежала міра лікоть, величина якої в Польщі була значно менша, ніж у Литві. 75 ліктів становили один шнур (литовський — 22 сажні 2 аршини і 9 вершків, польський — 20 сажнів 2 аршини і 9 вершків), яким міряли волоки і морги. Один шнур у довжину і три у ширину становили морг, величина якого в Литві була 0,7 десятини (0,8 га), у Польщі — 0,5 десятини (0,6 га). Волока налічувала дев'яносто шнурів у довжину і один у ширину, або тридцять

²⁰ Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73.

²¹ ЦДІА України в Києві, ф. 208, оп. 1, спр. 24, арк. 29; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 469—470.

²² Похилевич Д. Л. Волока...— С. 66—68.

шнурів у довжину і три в ширину й у Литві мала близько 20 десятин (22 га), а в Польщі — коло 17 десятин (19 га)²³.

У північних районах Лівобережної України вживали як литовських, так і польських волок та їх фракцій. Оскільки Чернігівщина і Новгород-Сіверщина у складі Чернігівського князівства, а потім воєводства були приєднані після Деулінського перемир'я до Польщі, тут переважали польські волоки розміром 17 десятин і морги — 0,5 десятини. Стародубський і частина Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів у складі Смоленського воєводства були приєднані до Литви: У цих повітах користувалися волоками, розмір яких був близько 20 десятин, а морга — 0,7 десятини. Межовою інструкцією російського уряду, виданою 13 травня 1754 р., — Лівобережна Україна тоді вже була у складі Російської імперії — визначено розмір тих земельних мір, якими користувалися на території колишнього Смоленського воєводства. Інструкція встановлювала площу морга — 1452 квадратні сажні, що становило 0,7 десятини, а волоки — 19 десятин 2010 квадратних сажнів. Десятина у XVIII ст. дорівнювала 2400 квадратним сажням, тобто площа волоки була близько 20 десятин²⁴. Як бачимо, волоки і морг, якими користувалися у Смоленському воєводстві, дуже близькі до їх литовських величин.

У Мглинському повіті волоки і морги збереглися до кінця XVIII ст.: "Поля пахатного полпяти уволоки, моргов восемь" (1770). Тому площу морга поля, через який відбулася 1778 р. судова справа у Мглині, можна вважати за 0,7 десятини, або 0,8 гектара²⁵. Безпосередньо до Польщі були приєднані землі Київського воєводства. На цих землях запроваджувано польські коронні міри: волока розміром близько 17 десятин і морг — 1317 квадратних сажнів, або приблизно 0,5 десятини²⁶.

Враховуючи регіональні відмінності волоки та різницю величин міри і наділу площу її на Північному Лівобережжі України можна вважати від 17 (19 га) до 20 десятин (22 га), а морга — від 0,5 (0,6 га) до 0,7 десятини (0,8 га).

На відміну від волок та її фракцій, якими на Північному Лівобережжі вимірювали переважно земельні площі феодалів, прості козаки, селяни та міщани розміри земельних ділянок визначали здебільшого в пляцах та його фракціях: чвертках, шостках, третниках та четвертинах. Більшість дослідників вважає, що розмір пляца дорівнював т. зв. козацькій службі, а величина чвертки — волоці²⁷.

Автор опису Суразького повіту Чернігівської губернії Г. Єсимонтовський, предки якого вже в першій половині XVII ст. мали земельні володіння на Північному Лівобережжі — с. Єсимонтовку "с восьми дворками на п'яти чвертках поля", зазначав, що в цьому повіті "в старовин-

²³ ЦДІА України в Києві, ф. 856, оп. 1, спр. 5, арк. 1—3; Ханенко А. Исторический очерк. — 1864. — С. 46—47.

²⁴ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. 14. — № 10 237.

²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 789, оп. 2, спр. 19, арк. 46, 293.

²⁶ Київський обласний державний архів, ф. 35, оп. 1, спр. 358, арк. 1, 1 зв.

²⁷ Див.: Єсимонтовский Г. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губернии. — СПб., 1846. — Ч. 1. — С. 6; Багалея Д. И. Новый историк. — С. 103; Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции общинного землевладения: Краткий исторический очерк малорусского землевладения. — Пермь, 1896. — Вып. 2. — С. 9, 31.

них селах земля вимірювалася чвертками — ця назва збереглася і донині (тобто у 1846 р., коли вийшла книга.— Н. Г.) у Мглинському повіті, поблизу м. Почеп. Чвертка землі при проведених продажах становила простір, який дорівнював польській уволиці²⁸.

Розмір чвертки визначали також російські урядовці. Так, управитель маєтків російського князя О. Меншикова у Почепській сотні Стародубського полку у відомості, складеній на початку XVIII ст., прирівняв чвертку до російської міри жереб'є. Розмір цієї міри на початок XVIII ст. встановити не вдалося, але за царським указом від 28 жовтня 1780 р. вона дорівнювала 22 десятинам. З певними допущеннями таким можна вважати і розмір чвертки²⁹.

Чвертку використовували також як одиницю оподаткування. Розмір податку з чвертки не був сталим. Відомо, що за гетьманування І. Мазепи, тобто у 1687—1708 рр., розмір грошового податку з чвертки становив 1 крб. 20 коп. У селах Стародубського полку, приписаних до міських ратуш у перші роки гетьманства І. Скоропадського, цей податок становив 75 коп. У той же час у володіннях князя О. Меншикова на Північному Лівобережжі грошовий податок з чвертки був 2 крб. 88 коп.³⁰

Чотири чвертки становили пляц, або козацьку службу, котрі теж були як мірами, так і одиницями оподаткування: від пляца селяни платили податок, а козаки відбували військову службу. Розділюючи земельні володіння, пляц та чвертку доводилося ділити на частини, які теж стали застосовувати для їх виміру³¹.

Оскільки пляц дорівнював 4 чверткам, а чвертка — волиці, то розмір пляца можна прийняти від 68 до 80 десятин, тобто він був значною за величиною мірою. Цілі пляци збереглися у XVIII ст. переважно у володінні багатих козаків, землі яких перебували у спільній власності кількох розрізнених сімей. Так, сім'ям козака І. Пригаровського і його братів належало у 1767 р. в с. Лотаки Стародубського полку “поля пахотного [...] по тамошньому названню полтора пляца без полчвертки”, що становило близько 110 десятин ріллі. Рядові ж козаки володіли, як звичайно, частинами пляца. У Тимоновичах жителям 7 двору належала п'ята, 24 — вісімнадцята частина пляца. Ще дрібніші їх частини були в користуванні селян³². Наприкінці XVIII ст. для виміру земельних площ використовували переважно фракції пляца: чвертку, третину, шостку, четвертину.

На відміну від пляца, земельної міри, на Лівобережжі вживався також термін “плец”, що означав двір, дворове місце. У містечку Кобеляках Полтавського полку 1762 р. був проведений опис селянських дворів. У першій хаті цього містечка жила вдова Федориха з сином, яким належало “плеца мерою вдовж семьнадцать с половиною, а вширь четьринадцать триаршинных сажней”. У цьому ж містечку Я. Чухрай “оставя плец

²⁸ Есимонтовский Г. Н. Описание...— С. 6; Генеральне слідство...— Т. 1.— С. 492.

²⁹ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.; ПСЗ.— Т. 20.— № 15077.

³⁰ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.; Багалей Д. И. Новый историк...— С. 82; ЦДДА України в Києві, ф. 53, оп. 1, спр. 29, арк. 2.

³¹ ЦДДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 640—641; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320—326, 334; ф. 61, спр. 1093, арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв., Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73.

³² ЦДДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 110, арк. 626—643а.; спр. 115, арк. 302—540; спр. 118, арк. 547—549.

свой впусе” живе як підсусідок “безгрунтовий”. Такі ж плечи траплялися і на Північному Лівобережжі, але там вони називалися “селидебними”, або “пустыми”, пляцями, на відміну від пляців — земельних мір. Так, в опису слободи Буди (у 1776 р.) зазначено “селидебных пляцев и огородов, а в поле четверок со всеми угоды 12 з половиною”³³.

Наприкінці XVIII ст. пляц майже не використовували для виміру земельних площ, проте в значенні двора, дворового місця цей термін уживався. Тому в указі царського уряду від 28 жовтня 1780 р. зазначалося: “пляцы николаы однаковой меры не имели, а просто под сим названьем на польском языке разумелось всякое место”³⁴.

У центральних і південних районах Лівобережної України та в деяких північних, де не було сяринного землеволодіння, для виміру земельних площ застосовували міру день. Величина цієї міри відповідала площі ріллі, яку можна було одним плугом або сохою зорати за трудовий день: “поля пахатного дней на восемь орання единою сохою”, “на 70 дней в одну соху дашучи” — так зазначали розміри ріллі в документах³⁵.

Днем вимірювали земельні площі не тільки на Лівобережній Україні. У різні історичні періоди така міра була відома в багатьох країнах. У Римі в I ст. н. е. це був югер, що дорівнював земельній площі, яку можна було зорати за день роботи в полі. У феодальній Німеччині таке ж значення мав морген, в Англії — акр, а в Грузії ця міра мала таку ж назву, як і в Україні, — день ріллі³⁶.

З XIV ст. міру морген стали застосовувати для виміру земельних площ у Польщі та Литві під назвою морг³⁷. У XVI — першій половині XVII ст. морг став застосовуватися в Україні.

Величина міри день залежала від конкретних умов, у яких відбувався вимір земельних площ. На її розмір могла вплинути якість ґрунту, фізична сила людини, знаряддя праці, якими користувалися при оранці, фізичні можливості худоби, погодні умови. Тому встановлення розміру міри день було складною проблемою для дослідників.

Перші спроби визначити її величину зроблено ще в другій половині XVIII ст., під час проведення на Лівобережній Україні Генерального опису. Російські офіцери, які проводили опис, не знали величини міри день, тому звернулися по довідки до генерал-губернатора Лівобережної України графа П. Румянцева. Але він теж не мав таких відомостей і наказав “так называемые дни во всяком месте обмеривать” “применяясь квадратными саженьями”³⁸.

Російський полковник Огарьов, який очолював комісію для складання опису в Лубенському полку, вирішив визначити величину цієї міри, вимірявши кілька земельних ділянок розміром день. У результаті цих вимірів

³³ ЦДІА України в Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 1941, арк. 21, 25; Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 60693, арк. 1, 2.

³⁴ ПСЗ.— Т. 20.— № 15077.

³⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 54, оп. 3, спр. 2309, арк. 7, 8; ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 193; ф. 51, оп. 3, спр. 559, арк. 19.

³⁶ Струмилин С. Г. О мерах феодальной России // Вопросы истории народного хозяйства СССР.— М., 1957.— С. 12.

³⁷ Sze wczyk J. Włoka.— S. 36.

³⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 124, арк. 87, 96.

полковник установив, що “мера в Лубенском полку, днями называема, неравна”³⁹.

У Київському полку комісію для проведення Генерального опису очолив прем’єр-майор Орловського піхотного полку Аршеневський. Він наказав членам комісії, які проводили опис, указувати в документах “меры на каждый день оранки тысячу семьсот сорок квадратных саженой”, тобто приблизно три чверті десятини. Не відомо, як був встановлений такий розмір міри день, але з ним не погодився один із членів цієї комісії бунчуковий товариш Є. Савич. Про це він повідомив Малоросійську колегію, зазначивши, що “в Киевском полку не везде земля равна, так и в иных местах орут двумя лошадьми, а в иных парой и четырьмя, а в третьих прочих шесть и восемью волами, а называется одинаково оранкою днями, то есть сколько в день может выорать”. Є. Савич уважав також, що міра день не завжди однакова, а її величина змінюється залежно від конкретних умов, і на Київщині вона менша, ніж три чверті десятини⁴⁰.

Величина міри день залежала насамперед від умов оранки. Залежно від якості ґрунту змінювалися знаряддя праці. Так, у північних районах Лівобережжя, де переважали піщані та супіщані ґрунти, для обробітку використовували переважно соху з кінним запрягом. На Центральному і Південному Лівобережжі орали важким українським плугом, запряженим волами. Тобто українське населення пристосовувало знаряддя праці й робочу худобу до тих земель, які обробляло. Навіть у сусідніх поселеннях з різною якістю ґрунту в одних орали плугом, у який запрягали двох або більше волів, в інших — сохою, запряженою кіньми, а міра для визначення площі землі була однакова⁴¹. Тобто, застосовуючи різні знаряддя праці й робочу худобу, за день можна було виорати приблизно однакову кількість земельної площі.

Враховуючи це, дослідники не полишали спроб встановити розмір міри день. Так, О. Шафонський, який у 1786 р. підготував топографічний опис Чернігівського намісництва, навів відомості про міри по семи його повітах. Велике поширення мала міра день, яку застосовувано в усіх повітах, крім Чернігівського. Тільки в ньому розмір ріллі визначався “не днями, а четвериками, у який 6 государевих четвериків входить [...], а четверик висіву те саме майже займає, що одна соха за один день зорати може”⁴².

Отже, у Чернігівському намісництві майже в усіх повітах розміри ріллі визначали в мірах день. А площа їх відповідає площі ріллі, на якій можна висіяти місцевий четверик жита. У ньому вміщувалося 6 російських (“государевых”) четвериків. Середня норма висіву жита на десятину — 8 російських четвериків (четвертей). Тоді день поля буде дорівнювати трьом чвертям десятини.

³⁹ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией.— Нежин, 1913.— Т. 1.— С. 223.

⁴⁰ ЦДДА України в Києві, ф. 54, оп. 3, спр. 3240, арк. 1, 2; Максимович Г. А. Деятельность...— С. 291.

⁴¹ Див.: Общее обозрение местожительства казаков Черниговской губернии // Земской сборник Черниговской губернии.— 1877.— № 5—8. Приложение.— С. 43; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців.— К., 1971.— С. 29.

⁴² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 224.

Трьома чвертями десятини вважали міру день багато відомих дослідників⁴³. Вони сприймали її як сталу, незмінну величину, що, однак, не відповідало значенню цієї міри, залежної від конкретних умов землевиміру.

Існувала також думка, що міра день не може бути прийнята у значенні одиниці виміру земельної площі, бо вона не мала загальноприйнятої, строго визначеної норми. Деякі дослідники намагалися встановити таку норму на основі дослідження архівних джерел⁴⁴. А загалом у дослідженнях учених розмір міри день зазначали по-різному: від половини до трьох чвертей десятини і навіть у цілу десятину⁴⁵.

Увага дослідників до міри день, що прагнули встановити її величину, пояснюється широким застосуванням цієї міри на території Лівобережної України, крім тих місцевостей, де переважали часткові міри й міри висіву⁴⁶.

Селяни, козаки і міщани застосовували день для виміру земельних площ у другій половині XVII—XVIII ст. Так, за даними 1726 р. у містечку Березні Чернігівського полку розміри ріллі зазначено в мірах день. У 1785 р., при проведенні опису в Чернігівському намісництві основною одиницею виміру земельних площ у Березні та повіті знову ж таки зазначено цю міру. На Чернігівщині вона збереглася і в XIX ст.⁴⁷

Встановлення розміру міри день — одна з найскладніших проблем історичної метрології, бо в документах розміри земельних ділянок у цих мірах зазначено звичайно: “Живе Данило Оробенко. Поля шесть дней, леса на два дня”, “Трохим и Дмитро Дрененки, сыны оной Дренихи [...] Поля дней три” (1744 р., м. Переволочна Прилуцького полку)⁴⁸.

Часто нарівні з мірою день у документах зазначено міри висіву, або квадратні сажні, рідше — десятини. Для визначення розміру міри день можна було б використати дані цих мір, які легко переводяться в сучасні. Так, десятина дорівнювала 2400 квадратним триаршинним сажням, або 1,1 га. Але тому що виміри цих земельних володінь проводилися по окружній межі, а не геометричним методом із застосуванням геодезії, зазначені у джерелах величини, виражені у квадратних триаршинних сажнях і десятинах, здебільшого недостовірні.

⁴³ Див.: Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII вв.— К., 1876.— С. 102, 103; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 50; Основные начала малороссийского межевого положения.— Б. м., 1860.— С. 34; Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.— 1883.— № 12.— С. 566; Лучицкий И. В. Киев в 1766 г. // Там же.— 1888.— № 5.— С. 24, 39; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— К., 1891.— Т. 3: Полк Прилуцкий.— С. 178; Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси // Русская мысль.— 1892.— № 5.— С. 11; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. 1, вып. 1.— С. 191.

⁴⁴ Максимович Г. А. Деятельность...— С. 333, 335, 336; Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1915.— Вып. 12.— С. 115—117.

⁴⁵ Див.: Єрофіїв І. Л. До питання...— С. 46; Винник В. О. Назви...— С. 58; Путро О. І. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ.— 1982.— № 7.— С. 143—147.

⁴⁶ Лепенко Н. О. Генеральний опис...— С. 134—137.

⁴⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 1111; ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 7 зв.; Общее обозрение...— С. 43.

⁴⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 1632, оп. 2, спр. 134, арк. 5—7.

Найбільш реальним методом визначення розміру земельних площ було зіставлення її величини з кількістю висіяного на ній зерна.

Для аналізу відношення між мірою день і кількістю висіяного зерна були взяті матеріали Генерального опису Переяславського полку, бо дослідники вважали, що в цьому полку опис проводився краще, ніж в інших⁴⁹.

У документах Бубнівської та Іркліївської сотень Переяславського полку зазначено, що на двох днях поля висівалося переважно четверть жита. Так, у с. Слободка Бубнівської сотні “нива на 6 дней в урочищи Карпового узвоза на ней высевается ржи 3 четверти”. У с. Загородниці Іркліївської сотні “нива [...] на 4 дни, сеется на оной ржи две четверти”. Про співвідношення дня поля і четверті в Золотоносській сотні повідомляли у Малоросійську колегію її козаки: на полі “в 130 дней высевается разной пашни четвертей 65”⁵⁰.

Документи Генерального опису Воронківської сотні Переяславського полку досліджував П. Федоренко. Проаналізувавши їх, цей автор визначив, що “четверть жита, гречки, ячменю, пшениці відповідала двом дням. Четверть віса одному дню. Четверть проса восьми дням”⁵¹. Звичайно для виміру земельних площ у мірах висіву використовували кількість висіяного жита. Тоді день поля у цій сотні дорівнював площі, на якій висівалося півчверті зерна, тобто становив півдесятини.

Піщанську сотню Переяславського полку за цими ж документами досліджував І. Ковба. Проте земельним мірам у статті приділено мало уваги. Зазначено лише, що на 2 днях поля висівали здебільшого четверть зерна⁵².

Отже, у переважній більшості сотень Переяславського полку, за матеріалами Генерального опису, на двох днях поля висівалася четверть зерна. Тому міру день у Переяславському полку можна рахувати за півдесятини.

У документах трапляються також відомості про те, скільки зерна вважалося за норму висіву на площі землі розміром день поля. Так, у містечку Борисполі Київського полку ревізори зазначили, що на полі у 6 днів висівали “разного хлеба на каждые два дня по одной четверти”⁵³.

Такі співвідношення норми висіву і дня поля зберігалися до кінця XVIII ст. У Лохвицькому повіті Чернігівського намісництва, наприклад, у 1785 р. “рожь засеивается на пахотных полях днями, а не десятинами, полоса ораной земли один день, выходит на оную в засеив жита 5 четвериков”. Того ж року в Прилуцькому повіті — “на дне в посеив четыре четверики”, у Зінківському — “ржи на двух днях оранки полагається в посеив полторы чвертки”, у Березнянському того ж намісництва — “на 86 600 дней пахотной земли 43 300 четвертей жита”⁵⁴.

⁴⁹ Максимович Г. А. Деятельность...— С. 277; Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765—1768) // УІЖ.— 1960.— № 6.— С. 132.

⁵⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 166, арк. 11; спр. 194, арк. 69; спр. 249, арк. 1-а, 2; ф. 54, оп. 1, спр. 688, арк. 51—52.

⁵¹ Федоренко П. К. Воронковская сотня...— С. 115.

⁵² Ковба І. С. Хозяйственное положение посольных и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 года) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Вып. 12.— С. 44, 46.

⁵³ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 44, 46, 96.

⁵⁴ Там само.— Ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 41, 50, 69.

Отже, у названих повітах Чернігівського намісництва норма висіву зерна, насамперед жита, на дні поля становила 0,5—0,75 четверті. Тому величиною міри день можна умовно вважати від половини до трьох чвертей десятини.

Для визначення величини міри день дослідники вдавалися і до перевірки на практиці кількості землі, яку можна виорати за трудовий день. Так, М. Рклицький, готуючи до публікації у 1909 р. статистичні матеріали Генерального опису по Золотоніському повіту, вирішив визначити величину міри день експериментально. Для цього вибрав найпростіший випадок: коли власник мав небагато ріллі в одному полі й засівав її всю. М. Рклицький прийшов до висновку, що при зіставленні кількості висіяного зерна на десятину посіву “день оранки дорівнює приблизно 75 відсоткам нашої десятини”⁵⁵, тобто трьома чвертями її. За іншими перевіреними експериментальним шляхом даними, наприклад у Крелевецькому повіті Чернігівської губернії, “сохою за день можна зорати півдесятини”, на Полтавщині для оранки десятини навесні та восени було потрібно два дні⁵⁶. Як бачимо, на Чернігівщині, де орали і сохою, і плугом, та на Полтавщині, де застосовували плуг з двома, трьома парами волів у запрягу, щоб зорати десятину, потрібно було два дні.

Наприкінці XVIII ст. склалася також офіційна точка зору на величину цієї міри. Вона була вироблена під час підготовки 1787 р. інструкції щодо розмежування Київської губернії. У ній вказувалося рахувати “в каждом дни [...] по полдесятины”⁵⁷.

Міра день ділилася на упруги. У XVIII ст. її визначали так: “Упруг означає один запряг або час, за який, не випрягаючи з плуга чи сохи худоби для відпочинку, орач оре і як то на день три рази буває, то й упругів на день три належиться”⁵⁸. Таке співвідношення мір дня і упруга трапляється і в документальних джерелах. У судовій справі між дворянином с. Попівка Конотопського повіту К. Воляхівським і козаком того ж села Н. Дяченком за поле ріллі розміром 8 днів зазначено, що воно розміщувалося у трьох змінах і складалося із шести нив у 24 упруги⁵⁹. Тобто у дні було 3 упруги.

Розмір міри день впливав і на величину упруга. Так у м. Решетилівці Полтавського полку “пляц пустий [...] оранки на 1 упругу мерою 580 квадратных саженой”, у м. Борисполі Київського полку “в поле земли пахотной [...] у Щерковица на 4 упруги в 5 верстах [...] мерою две тысячи триста двадцать квадратных саженой”⁶⁰. Тобто упруг у 580 квадратних сажнів становив третину від міри день у 1740 квадратних сажнів. В архівних документах трапляються й інші величини міри упруг. Аналіз

⁵⁵ Рклицький М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г.— Полтава, 1910.— С. 149.

⁵⁶ Див.: Материалы для оценки земельных угодий.— Чернигов, 1887.— Т. 1 6: Крелевецкий уезд / Сост. П. П. Червинский.— С. 35; Василенко В. И. К истории размежевания земель в Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. 1.— С. 7.

⁵⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 300-а, арк. 19.

⁵⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 198.

⁵⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 1032, оп. 2, спр. 464, арк. 16.

⁶⁰ Там само.— Ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 153; спр. 357, арк. 152.

цих документів показує, що упруг як третина міри день може дорівнювати від 400 квадратних сажнів (0,18 га) до 600 квадратних сажнів (0,27 га).

Ще однією мірою земельних площ, яку застосовували козаки і селяни, був гон (гони). Вимір земельних площ у гонах виник при оранці, коли довгі смуги або ділянки землі ділили поперек на кілька частин, щоб не дуже стомлювати худобу і давати їй відпочинок на поворотах. Кожну частину полоси обробляли за один захід⁶¹.

На Лівобережній Україні міру гони застосовували самостійно і разом з іншими одиницями виміру. Розміри земельних володінь жителів містечка Басані Переяславського полку в другій половині XVIII ст. були зазначені так: "Нива двоє гоней через дорогу Барышевскую под горбом, дней на семь, об межу гон один", "нива в урочищи за Лещиным гайком на двоє гоней, на три дни без упруга"⁶².

Гонами користувалися переважно для визначення довжини. Ширину ж визначали сажнями або ступенями⁶³.

Міра гони залежала від реальних умов виміру. На її величину впливали різні чинники: техніка, якою обробляли ґрунт, фізична сила людини, що нею управляла, погодні умови. Тому розміри гона не були сталими. На Чернігівщині, наприклад, він становив близько 125 сажнів (270 м), на Полтавщині коливався від 120 (260 м) до 250 сажнів (540 м)⁶⁴.

У XVIII ст. міра гони була уніфікована: застосовувалися переважно великі гони — 120 сажнів (260 м), середні — 80 (173 м) і малі — 60 сажнів (130 м). Проводячи межові роботи, враховували величину гона: при розмірі десятини 2400 квадратних триаршинних сажнів і довжині гона 120 сажнів, ширину десятини планували на 20 сажнів, при довжині гона 80 і 60 сажнів — відповідно на 30 і 40 сажнів⁶⁵.

Урахування розмірів гона при поділі земельних ділянок на десятини підтверджують й етнографічні матеріали. Так, на Полтавщині відповідно до розмірів гона розраховували десятини: 120×20, 80×30 і 60×40 сажнів, причому поле завдовжки 120 і завширшки 20 сажнів називали одnogонним, завдовжки 240 сажнів — двогонним і т. д.⁶⁶

Міра гони була поширена не тільки на Лівобережній Україні. У східних слов'ян вона відома з глибокої давнини. У XVII—XVIII ст. її застосовували для виміру земельних площ у Росії, Білорусії, Сербо-Хорватії, Чехії та Польщі. Гон як сільськогосподарський термін зберігся до нашого часу і вживається на позначення борозни ріллі в один бік до повороту⁶⁷.

Часто нарівні з гонами для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовували міру ступінь, яка вживалася у двох метрологічних значеннях: міра, що співвідноситься з довжиною крока і з довжиною ступні.

⁶¹ Див.: Молчанова Л. А. Народная метрология: (К истории народных мер длины).— Минск, 1973.— С. 52.

⁶² ЦДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 163, арк. 446; спр. 164, арк. 157.

⁶³ Там само.— Ф. 1566, оп. 1, спр. 1, арк. 36 зв., 51; Мякотин В. А. Очерки...— Т. 1, вып. 1.— С. 243.

⁶⁴ Основные начала...— С. 47, 48.

⁶⁵ Винник В. О. Назви...— С. 45.

⁶⁶ Дорошкевич Л. Народна математика.— С. 163; Зінич В. Народна математика...— С. 59, 60.

⁶⁷ Див.: Молчанова Л. А. Народная метрология...— С. 52; Романова Г. Я. Наименования мер длины в русском языке.— М., 1975.— С. 136.

Для виміру земельних площ найуживанішою була міра ступінь, яка дорівнювала великому кроку. Так, вдова Федора Кирика, жителя с. Середники Гадяцького полку, заявила, що в 1733 р. її чоловік продав осавулові Ситенку поле рілля, яке лежить “гонами на столбовой шлях з Гадяча до Лохвиці идучий ступеней пятьдесят, ступень по алтыну, за цену за единого рубля за пятьдесят копеек”. У 1734 р. селянин того ж села А. Чорний продав осавулові ниву “в ширину ступеней осьмдесят, ступень по две копейки, ценою за одного рубля шестьдесят копеек”⁶⁸.

Ступенями вимірювали земельні площі й в інших полках Лівобережної України. Вдова Федориха зі сином, яка 1762 р. проживала в містечку Кобеляках Полтавського полку, “имеет поле пахотное под урочищем Громовий ступеней на сорок”; полтавець І. Голобородько продав того ж року “ниву ступеней на сорок”⁶⁹. Розмір міри ступінь визначався відстанню між обома ногами (носками або п'ятками). На Лівобережжі її вважали найменшою одиницею виміру відстані на землі, яка дорівнювала великому кроку людини, або приблизно 1 аршинові (71,12 см). Міра ступінь мала широке застосування переважно в центральних і південних районах Лівобережжя.

На Північному Лівобережжі для виміру невеликих земельних ділянок використовували міру шаг, яка відповідала довжині ступні, підшви взуття. Її розмір дорівнював приблизно 1 футу (30,48 см)⁷⁰.

Зібраний необмолочений хліб на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. і у XVIII ст. складали в снопи, копи, скирти, а сіно — в копиці, стоги, вози, скирти (скирди). Деякі з цих одиниць застосовували для виміру земельних площ. Скоївши хліб, його в'язали у снопи. Вологі снопи укладали для просушування в хрестці, п'ятки, які ставили по 5 снопів, у бабки, суслони — по 6 снопів або в п'ятнадцятки. Коли снопи підсихали, їх складали в полукопи (30 снопів) або в копи (60 снопів) і за ними визначали розмір врожаю.

У побуті копи мали різну кількість снопів. Так, у с. Курковка Стародубського повіту наприкінці XVIII ст. зібраний врожай уклали в 15 кіп по 80 снопів. Але за прийнятою на Лівобережжі нормою копою вважали 60 снопів. У Гадячі кількість хліба, зібраного 1757 р., рахували “с каждой копы, которая числится в шестидесяти снопах”. Того ж року у Зінківській сотні Гадяцького полку з однієї посіяної четверті жита скошено 6 кіп “считая в копе по шестидесяти снопов”. Біля містечка Березного Чернігівського намісництва у 1785 р. на землях міських дач родиться жита “коп тысяч до пятнадцати, в копе разумеется 60 снопов”⁷¹.

Копою в 60 снопів визначали не тільки розмір урожаю. Її застосовували і як одиницю виміру земельних площ: “у Ивана Халка поле под Черневом на 50 коп, под попом Стефаном нива коп у 30, у козака Медведя Ивана нива коп на 20”⁷².

⁶⁸ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 58771, арк. 2.

⁶⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 1941, арк. 21—431; ф. 1566, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.

⁷⁰ Основные начала...— С. 47; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 56; Зінич В. Народна математика...— С. 61.

⁷¹ ЦДІА України в Києві, ф. 206, оп. 3, спр. 414, арк. 2; ф. 269, оп. 1, спр. 2166, арк. 13, 16; ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 19.

⁷² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— К., 1893.— Т. 1.— С. 172.

Фактична кількість кіп хліба, зібраного в різні роки з однієї площі ріллі, була неоднакова. Відомо, наприклад, що у Ромні та повіті при звичайному врожаї з десятини збирали 10, а при доброму до 15 кіп хліба. Очевидно, що за норму була прийнята кількість кіп, які збирали на площах ріллі в різних місцевостях при звичайному врожаї. На Лівобережжі такою нормою було 10 кіп на десятину. Вона і стала мірою земельної площі⁷³.

Копи необмолоченого хліба укладали в скирти. Вони мали вигляд прямокутника з нахиленою з боків поверхнею. У скиртах могла бути різна кількість кіп хліба, але загальноприйнятою нормою вважали 100 кіп⁷⁴. Скирта хліба як міра земельних площ не мала на Лівобережжі великого поширення. Нею визначали переважно розмір урожаю.

Площу сіножаті вимірювали в копицях, возах, скиртах та косарях. У різних місцевостях Лівобережної України мали перевагу ті або ті з них. У Борзенському повіті Чернігівського намісництва площу сіножатей рахували переважно на кількість косарів. У Ніжинському, Глинському, Лохвицькому, Березинському повітах — косарями і скиртами. Біля Чернігова розміри сіножатей визначали здебільшого возами сіна, а на Стародубщині — за числом копиць⁷⁵.

Міра косар — це площа сіножаті, яку одна людина може скосити за день роботи. На розміри цієї міри впливали такі фактори, як якість трави, погода, фізична сила людини. Тому в степових частинах для скошення десятини потрібно було три, а на заболочених сіножатях та порослих чагарниками — два косарі. Відповідно міра косар, можна вважати, становила від третини до половини десятини. Найбільшою площею, яку міг скосити косар за день, уважали три чверті десятини⁷⁶.

Площі сіножатей вимірювали також у копицях. Розміри копиць були різні. У степовій частині — великі, їх волочили парою волів, а на Поліссі для цього було досить коня. У селах, подарованих 1742 р. графові О. Розумовському, сінних покосів було: у с. Тимоновичі “на реке Снове и на речке Стративе також по ручейкам и заболокам на 5000 копен”, у с. Карпівка панських сіножатей — “на 1000 копен”, у с. Бровничі — “на 1000 копен” і т. д. Біля с. Нехайки Переяславського полку сіножаті була “косарей на 105, копен на 1500, а возов на 2012”⁷⁷.

Копиці мали різну вагу. На мокрих сіножатях вона коливалася від 2 до 3 пудів, а на сухих — від 6 до 10. Тому 50 копиць на мокрих сіножатях дорівнювали п'ятнадцятьом на сухих. На десятині ставилося, отже, від 15 до 50 копиць сіна⁷⁸. Сіножаті на 100 копиць, якщо вона мокра, буде дорівнювати 2 десятинам, а суха — шести.

⁷³ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 1292, арк. 12; Основные начала...— С. 37; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 5; Винник В. О. Назви...— С. 55.

⁷⁴ ЦДА України в Києві, ф. 53, оп. 1, спр. 8, арк. 16.

⁷⁵ Див.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 199, 225, 363, 407, 440, 531.

⁷⁶ Див.: Основные начала...— С. 38; Новицкий И. П. Очерк...— С. 102, 103; Винник В. О. Назви...— С. 63.

⁷⁷ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320, 321, 326; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 531; Лучицкий И. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель Левобережной Украины XVIII в. (Полтавская губ.)— К., 1884.— С. 226.

⁷⁸ Див.: Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 52.

У XVIII ст. на Лівобережжі вводилося умовне співвідношення копиць і десятин, яке існувало в Російській імперії,— 10 копиць на десятину. Цього вимагали російські межові інструкції 1754 і 1766 рр.⁷⁹. При такому співвідношенні площа сіножаті на 80 копиць буде дорівнювати 8 десятинам.

Висушене в копицях сіно перевозили возами. За розмірами вози були різні: невеликі кінні й великі волові. У жителів Прилуки в 1734 р. сіна “возов воловых восемнадцать [...] забрао”. “Пойшло со мною,— писав 1739 р. у щоденнику Я. Маркович,— возов волових — 5, конских 6”. В опису майна Н. Полуботок значилися “воз воловый один, возок конный один”⁸⁰. У воловий віз входило 5 копиць сіна вагою від 25 до 30 пудів (пуд приблизно дорівнював 16 кг). У відомості за 1738 р., складеній у Красноколядинській сотні Прилуцького полку, кількість зібраного сіна зазначено “из числа на всякий воз по пяти копиц”. На однокінному возі перевозили звичайно 3 копиці: в с. Богодухівка Переяславського полку “возов одноконных, полагаая по 3 копице в возе”. З переяславського полкового судді П. Дарагана стягнуто 7 крб. 68 коп. за 144 копиці “в коих возов одноконных, полагаая по 3 копицы в возе, 48”. Сіно, яке перевозилося на однокінному возі, важило близько 15 пудів⁸¹.

На початку XVIII ст. на Лівобережжі з'явилися мірні вози. Їх поява була пов'язана з відпуском сіна російським військам (консистентам), що з того часу постійно перебували на території Лівобережної України: “Сена на консистентов давали бы 2 возы мерных, а не в вес”. У мірний віз входило 25 пудів сіна; що збігалось з вагою волового воза. Я. Маркович, встановлюючи потрібну кількість возів для зібраних з українського населення 500 тисяч пудів сіна на потреби російських військ, виходив з розрахунку “по 25 пуд у воз”⁸².

Возами на Лівобережній Україні вимірювали і площі сіножатей: “Участок возов в 25 сена”, “Сенокосу имеется на 3 воза травы средственной, на 5 воз травы хорошей”. У с. Сушки Переяславського полку площі сіножатей у 1768 р. були зазначені в копицях і возах: одна сіножать на 60 копиць — 12 возів, дві сіножаті на 90 копиць — 18 возів. Отже, тут у возі було 5 копиць⁸³.

У возах вимірювали площі сіножатей і наприкінці XVIII ст. Так, А. Полуботок уклала 1780 р. контракт із своїм зятем П. Милорадовичем на оренду мастки в с. Жукотки Чернігівського полку, в якому була сіножать на 300 копиць “кои составляют 60 возов”⁸⁴. Тобто для виміру сіножатей використовували переважно вози, у яких вміщувалося 5 копиць.

⁷⁹ ПСЗ.— Т. 14.— № 10 237; Т. 17.— № 12 659.

⁸⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 2909, арк. 3; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 2, спр. 52719, арк. 363, 363 зв.; Дневник Якова Марковича.— К.; Львів, 1913.— Т. 4.— С. 260.

⁸¹ Див.: Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 51; Лучицкий И. В. Сборник...— С. 187; Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. // Записки Исторично-філологічного відділу УАН.— К., 1925.— Кн. 6.— С. 209.

⁸² Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 88; Протокул отпускных писем за гетьмана Апостола 1728 года.— Одесса, 1913.— С. 80; Абрамович Г. В. Несколько изысканий из области русской метрологии XV—XVI вв. (коробья, копна, обжа) // Проблемы источниковедения.— М., 1963.— Вып. 11.— С. 368.

⁸³ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 1, арк. 149, 334; спр. 194, арк. 239; Материалы для оценки земельных угодий.— Чернигов, 1884.— Т. 10. Мглинский уезд.— С. 101.

⁸⁴ Материалы для истории Малороссии: Из архива графа Милорадовича.— Чернигов, 1890.— С. 13.

За якістю трави сіножаті були різні. Польові, лісові та лугові сіножаті за вагою сіна, скошеного з десятини, були майже однакові. Трава на забодочених сіножатах значно легша. Тому з перших на десятині можна було скосити від 3 до 5 волових возів, а на других збирали від 5 до 10 кінних⁸⁵.

У середині XVIII ст. на Лівобережній Україні було встановлене умовне співвідношення десятини і воза, чинне в Російській імперії. Оскільки 10 копиць сіна прирівнювали до десятини, а у возі, вважалось, 5 копиць, то десятина рахувалась у 2 вози. Таке співвідношення возів і десятин використано під час проведення на Лівобережжі Генерального опису. Так, розмір сіножаті вдови Черкаської у Полтавському полку був визначений "на тридцять возов сена, а по исчислению пятнадцать десятин"⁸⁶.

Для виміру площі сіножатей на Лівобережжі застосовували також скирти. У с. Бортничі Київського полку селяни мали "сенных покосов в урочищах на 2 скирды, каждая копен сто, на три скирды копен на триста". Кущеві П. Глинському належала сіножать на Полтавщині "на коем сена ставится на пять скирдов по двадцати возов [...] а по исчислению 50 десятин"⁸⁷. Якщо площа сіножаті в 10 копиць дорівнювала десятині, то розмір сіножаті в с. Бортничі на 5 скирт по 100 копиць дорівнюватиме 50 десятинам. Розмір сіножаті купця П. Глинського на 5 скирт по 20 возів, тобто на 100 возів, або 500 копиць, теж дорівнюватиме 50 десятинам.

На Лівобережній Україні сіно скиртували переважно по 100 копиць. У Голтвянській сотні Миргородського полку, у маєтку Остроградських, була сіножать "на семь стокопейных скирд". На сіножатах Я. Марковича "сена уже зготовано скирд 15 по 100 копиць", "сена сотенных скирд 17"⁸⁸.

Якщо 10 копиць сіна брали за площу розміром десятина сіножаті, то скирту на 100 копиць можна рахувати в 10 десятин. Так, якщо на сіножаті, котра належала магістратові Чернігова, у 1753 р. поставлено три скирти, "всякая в 20 воз", тобто 60 возів, або 300 копиць, то розмір цієї сіножаті — 30 десятин (32,7 га). На основі цих даних можна прийняти таке умовне співвідношення розміру сіножаті й кількості скошеного сіна: 1 скирта = 100 копиць = 20 возів = 10 десятин = 11 гектарів. Якщо в документах подано додаткові відомості про якість сіна, розмір возів, скирт і т. д., їх треба враховувати за даними, які ми навели.

У другій половині XVIII ст. розміри сіножатей визначали також у російських триаршинних сажнях. У Генеральному опису по Миргородському полку, проведеному 1768 р., зазначено "сенокосов 4 на 500 копен": "первый в длину 80, а вширь 60 трехаршинных саженей"⁸⁹. Проте площі сіножатей у триаршинних сажнях, як і ділянки ріллі, не мали форми прямокутника або квадрата, тому неможливо визначити їх площу, перемноживши довжину на ширину. Часто землеміри визначали розміри сіно-

⁸⁵ Див.: Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 51, 52.

⁸⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 2, спр. 58, арк. 54; Малиновский Ф. А. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г.— СПб., 1844.— С. 73.

⁸⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 351, арк. 5; оп. 2, спр. 58, арк. 55 зв.

⁸⁸ Там само.— Ф. 54, оп. 1, спр. 2810, арк. 29; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— К., 1897.— Т. 3.— С. 143; Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 360, 366.

⁸⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 438, арк. 2, 5.

жатеї у сажнях довкруги. Так, лука, що у 1754 р. належала до ратуші м. Золотоноші Переяславського полку, “на 250 копен, меры вширь саженой сто семьдесят восемь, да вдвож двести сорок шесть” була “в окружность четьреста двадцать четьре”. Інша лука цього ж містечка “копиц триста, меры вширь 246 саженой, вдвож 410, а в окружности — 1148”⁹⁰, тобто мала три сторони по 246 сажнів і одну — 410. Певна річ, з такими даними важко визначити площу сіножаті. Тому до кінця XVIII ст. її вимірювали переважно в копицях, возах, скиртах і косарях.

Для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовували також міри сипких тіл, бо за умов ручного висівання зерна зберігалось певне співвідношення площі землі й міри висіву. Це співвідношення було досить сталою величиною в часі та просторі⁹¹.

У другій половині XVII та у XVIII ст. для землевиміру використовували переважно дві українські “посівні” міри: осьмачку і четверик (чвертку); “грунту на п’ятдесят осьмачок” (1725); поле “Кондрата Дегтяренка [...] на полторы чвертки” (1728). У купчій за 1728 р. на с. Жукотки Чернігівського полку зазначена “четвертая нива под урочищем, прозываемым Гурманка, у курганця лежачая, на четверик, с одной стороны сумеж ниви Петриковой, а з другой стороны сумеж ниви Сидора Гаркавенка; пятая нива на полторы осмачки з дубровою, единою стороною уз плеховский шлях лежачая, а з другою стороною сумеж ниви пана Якова Полуботка”⁹².

Осьмачки і четверики (чвертки), якими вимірювали земельні площі, мали регіональні відмінності. Відомі гадяцькі, глухівські, роменські, чернігівські, почепські та інші осьмачки і четверики: “купил некуюсь малую часть грунту пахотного якобы четвериков глуховских на три”⁹³.

На Лівобережній Україні існувало співвідношення осьмачок, четвериків (чверток) і земельної площі, але встановити його не вдалося. Проте відоме співвідношення російських мір: четверті й десятини. На площі ріллі одна десятина висівали приблизно четверть жита. Таке ж співвідношення було прийняте і на Лівобережній Україні. Так, біля м. Зінькова Гадяцького полку в 1734 р. була нива “десятины с полторы или малым чем поменьше, высеяно на одной ржи 1-на четверть 4-е четверика”. Оскільки 4 російські четверики становлять половину четверті, то на 1,5 десятини висівали 1,5 четверті жита. В опису м. Стародуба, проведеного 1767 р., зазначено: “где сеется ржи 7 четвериков с половиной имеет меры указную десятину, считая в длину 80, а в шир 30 сажен”. Наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні встановлено співвідношення десятини і четверті посіву. Про це повідомляла у Козелецький магістрат Малоросійська казенна палата: “полагать в каждую десятину [...] посеvom хлеба в одну четверть”⁹⁴.

⁹⁰ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 54578, арк. 421—422.

⁹¹ Див.: Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России.— М., 1960.— С. 9.

⁹² ЦДА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 269, арк. 27; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 60545, арк. 1 зв.; Генеральное следствие...— С. 368—370.

⁹³ ЦДА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1405, арк. 25.

⁹⁴ Струмилин С. Г. Очерки...— С. 9; Див. також: Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиненко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 183; ЦДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 143; ф. 199, оп. 2, спр. 2, арк. 80 зв.

Оскільки співвідношення українських мір сипких тіл і російської четверті відомі, то можна визначити і величину площі, на якій вони висівалися. Так, "три почепские осьмачки" жита відповідали 4 російським четвертям з осьминою⁹⁵. Тоді площу ріллі розміром почепська осьмачка, або 1,5 четверті, можна вважати за 1,5 десятини (1,65 га). Осьмачка як міра сипучих дорівнювала 4 українським четверикам, а 3 осьмачки — 12-м. 4 четверті з осьминою — це 36 російських четвериків. Тоді почепський четверик дорівнював 3 російським четверикам і відповідав площі 0,375 десятини (0,41 га).

Гадяцький четверик теж дорівнював 3 російським четверикам. В опису хутора за р. Грунею в Гадяцькому полку (1734) зазначено: "посеяно в нынешнем году ржи гадяцких четвериков двадцать, а в каждом четверике московских по три четверика"⁹⁶. 4 гадяцькі четверики становили осьмачку⁹⁷. Тоді площа висіву гадяцьких четверика і осьмачки, як і почепських, буде дорівнювати 0,375 десятини (0,41 га) і 1,5 десятини (1,65 га). Подібними до почепського і гадяцького були розміри ніжинських четверика і осьмачки⁹⁸. Їх площа становила 0,375 десятини (0,41 га) і 1,5 десятини (1,65 га).

Стародубські, новгородські, мглинські, чернігівські, прилуцькі, переяславські, лубенські, глухівські, батуринські, конотопські, бахмацькі четверики (чвертки) дорівнювали 5 російським четверикам, а площа ріллі, на якій вони висівалися, — 0,6 десятини (0,65 га). Чотири четверики становили осьмачку⁹⁹, і її площа буде 2,4 десятини (2,64 га).

У Київському і Полтавському полках в осьмачці було 4 четверики. На Полтавщині четверик називали чверткою, а в західних районах Київщини — дойницею. Так, селянин Малої Богаївки Іван Батетенко, підданий кафедрального Києво-Софійського монастиря, повідомив, що він у 1757 р. посіяв "на п'ятнадцяти днях п'ятнадцять дойниць жита, не взяв нічого, град вибив"¹⁰⁰.

Дойниця збереглася на Лівобережній Україні з тих часів, коли ці землі входили до складу Великого князівства Литовського, у якому вона була загальнодержавною мірою. Четверик (чвертка), який застосовувалося як посівну міру на Полтавщині, і четверик (дойниця) — на Київщині дорівнювали 4 російським четверикам¹⁰¹. Тоді київський, полтавський четверики і осьмачки відповідали площі 0,5 десятини (0,55 га) і 2 десятини (2,2 га). Носівський четверик теж дорівнював 4 російським четверикам, і площа, на якій він висівався, дорівнювала тій, на якій висівали київський і полтавський четверики: 0,5 десятини (0,55 га). Площа носівської осьмачки буде 2 десятини (2,2 га).

У другій половині XVII—XVIII ст. царський уряд почав здійснювати заходи до запровадження на території Лівобережної України російських

⁹⁵ ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.

⁹⁶ Матеріали для отечественной истории.— Т. 2.— С. 119.

⁹⁷ Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія...— С. 111—112.

⁹⁸ Там само.— С. 98—101.

⁹⁹ Там само.— С. 94—101, 104—110, 113—117.

¹⁰⁰ ЦДА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 2949, арк. 3, 4.

¹⁰¹ Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія...— С. 101—103, 110—111.

мір. Особлива увага була звернута на міри сипких тіл, застосовувані як у торгівлі, так і для виміру земельних площ.

Вибрано передусім ці міри з двох причин. На території Лівобережжя з початку XVIII ст. постійно перебували російські війська¹⁰². Місцеве населення повинне було поставляти їм продовольство і фураж — так звані порції й рації. Ці поставки козаки, селяни і міщани здійснювали в українських мірах — осьмачках і четвериках. Російські офіцери українських мір не знали і вимагали переведення їх у російські, що викликало непорозуміння між місцевим населенням і представниками російських військ¹⁰³. Другою причиною, через яку царський уряд прагнув запровадження на Лівобережжі російських мір сипких тіл, було збирання податків. За указом царя від 29 квітня 1722 р. податки з українського населення збирали до царської скарбниці¹⁰⁴. Чиновники, прислані для збору податків, не знали мір, якими користувалося населення Лівобережжя. Малоросійська колегія, яка в той час управляла Лівобережною Україною, теж не знала, скільки в місцевих мірах “великороссийских четвертей и четвериков”. Тому 1723 р. збирачам наказано зазначати в рапортах розміри збраного податкового зерна тільки в російських мірах: четвериках, у яких містилося 8 четверичків, або гарців; осьминах, у яких 4 четверики; у четвертях по 8 четвериків¹⁰⁵.

Непорозуміння через незнання українських мір виникали і пізніше, бо й надалі не були з'ясовані співвідношення українських і російських мір. Не дуже прагнув з'ясувати це питання і гетьманський уряд, який бачив у заходах царського уряду намір ліквідувати національні особливості української держави. Наказний гетьман Лівобережної України П. Полуботок на запитання Малоросійської колегії стосовно українських мір відповів, що “не только каждый город и местечко, но и даже многие продавцы имели свои особые меры”¹⁰⁶.

Проте це питання насправді не було аж таким складним. На Лівобережній Україні застосовувалися переважно осьмачка і її чверть — четверик, або чвертка. У першій половині XVIII ст. широкого застосування набуває четверик. Він мав регіональні відмінності, які коливалися від 3 до 5 російських четвериків.

Це і дало змогу царському уряду 1734 р. уніфікувати українські міри і встановити їх співвідношення з російськими. Українська осьмачка була прирівняна до 2 російських четвертей, 4 українських четвериків, 16 російських четвериків¹⁰⁷.

Козацька старшина, більш тісно пов'язана з правлячою верхівкою Росії, швидше сприймала російські міри. Я. Маркович записав у щоден-

¹⁰² Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей. 1786 г.— Чернигов, 1902.— Вып. 2.— С. 176.

¹⁰³ Государственная библиотека России, отд. рукописей, ф. 159, д. 2634/2856, л. 1; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. VIII спр. 232 (99III), арк. 104.

¹⁰⁴ ПСЗ.— СПб., 1857.— Т. 6.— № 3988.

¹⁰⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1184, арк. 14.

¹⁰⁶ Лобко А. Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина.— 1889.— № 7.— С. 232.

¹⁰⁷ ПСЗ.— Т. 9.— № 6614; Докладніше про заходи царського уряду в 1722—1723 рр. і про реформу мір 1734 р. див.: Сидоренко О. Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Историчні джерела та їх використання.— К., 1971.— Вып. 6.— С. 158—161.

нику, що 1734 р. постановили “меру учинить хлебу правдивую, уравниая в осьмачки по 2 четверти российской меры”. Він переведив місцеві міри в російські: “овес [...] велел выдать четвериков 450, то есть получетвертей”, “купил он четвериков 84, то есть получетвертей”¹⁰⁸.

У щоденнику Я. Маркович докладно описав зміну після реформи 1734 р. величини четверика, яким користувалися у містечку Понорниця. За його даними, новий четверик був більший за старий, бо “на четверику одним новом против старого наростки гарцей 5 и третяя часть гарца”¹⁰⁹. Український четверик тепер дорівнював 4 російським, а старий був на $5 \frac{1}{3}$ гарнца менший, тобто становив 3 російські четверики і $2 \frac{2}{3}$ гарнца (в четверику було 8 гарнців)¹¹⁰.

Проте не всі стани українського суспільства позитивно сприйняли нові міри. У 1766 р. царські урядовці вирішили перевірити наявність зразків нових мір, але їх не виявилось в багатьох містах Лівобережжя. А в Коропі новим мірам чинили справжній опір. Хоч у місто й були надіслані російські міри, корописька ратуша далі під час торгів виставляла старі, українські. Коли ті міри забрали в сотенне правління, то ратуша “в противность” виготовила такі ж нові¹¹¹.

Незважаючи на царські укази від 13 серпня і 23 грудня 1766 р., за якими продавці за вживання старих мір підлягали великому штрафу¹¹², козаки, міщани та селяни і в торгівлі, і для виміру земельних площ застосовували старі українські міри. Так, “Семен Иванов сын Сваричевский, житель села Юревки” Чернігівського полку, продав ігуменові Антонієвського Любецького монастиря “ниву на старую осьмачку полосую в деревне Рижиках лежащую”¹¹³.

Співвідношення українських і російських мір сипучих тіл, встановлене реформою 1734 р., використовували ревізори у 1765—1769 рр., проводячи Генеральний опис Лівобережної України. В опису с. Лісного у Стародубському полку зазначено толоку жита “на пять осьмачек, то есть десять четвертей”¹¹⁴, адже за реформою осьмачка дорівнювала двом четвертям.

Фактично аж до кінця XVIII ст. як в торгівлі, так і для виміру земельних площ застосовувалося переважно українські міри.

Як заявив 30 березня 1780 р. генерал-губернатор Лівобережної України П. Румянцев Малоросійській колегії, до нього дійшли відомості, що “не только всякий город и местечко, но и всякий продавец имеет свои особливые” міри. З таким станом був пов’язаний і царський указ того ж року про виготовлення для кожної установи в містах мір і ваг, які мали правити для перевірки тих зразків, що застосовувалися на торгах¹¹⁵.

¹⁰⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Т. 3.— С. 396; Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 9, 157.

¹⁰⁹ Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 124.

¹¹⁰ Див.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— М., 1975.— С. 250.

¹¹¹ Лобко А. Попытка...— С. 235.

¹¹² Там же.— С. 236.

¹¹³ Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городничьего уезда // ЧИОИДР.— 1871.— Кн. 2.— С. 59.

¹¹⁴ ЦДДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 756 зв.

¹¹⁵ Лобко А. Попытка...— С. 239; ПСЗ.— Т. 20.— № 14 982.

На підставі царського указу П. Румянцев видав розпорядження “Об упразднении прежде употребляемых мер и о введении во всех городах и местечках, где торги бывають, общегосударственных мер”, яке в липні 1784 р. було надіслане в усі намісницькі правління¹¹⁶.

Згідно з цим розпорядженням, у намісництвах була проведена перевірка мір, якими користувалися в торгівлі у лівобережних містах. За даними правління Київського намісництва, на цій території застосовувано переважно російські міри: четверті, четверики і гарнці, проте за розмірами вони помітно відрізнялися від офіційних. У четверті, наприклад, за царським указом, було 8 російських четвериків, тоді як у Києві — 10, Василькові — 13, Козельці — 16, Переяславі — 5, Лубнях — 12 четвериків¹¹⁷. Тобто міри, які називали російськими четвертями, були, власне кажучи, українськими. Оскільки російські урядовці, що з ліквідацією гетьманської влади управляли Лівобережною Україною, вимагали, щоб “в ведомостях показывать непременно на указные меры”¹¹⁸, то в документах, які їм направлялися, українські міри називали четвертями. Козаки, селяни і міщани, незважаючи на всі заходи царського уряду, вживали старі міри: так, козак “Самойло Осипов сын Ермоленок”, житель с. Андрейковичі Стародубського повіту, заборгував іншому козакові “жита стародубской старой меры двадцать пять с половиною четверток, гречи девять четверток”, про що той повідомляв 1796 р. до Новгород-Сіверського намісницького правління¹¹⁹.

Заходи царського уряду щодо поширення російських мір на території Лівобережжя мали успіх переважно тоді, коли застосовувані українські міри були подібні до російських. Такою мірою був сажень, що здавна, ще з часів Київської Русі, застосовувався на території України. Про нього є згадки в “Слове о зачале Киево-Печерского монастыря” Нестора: під 1017 р. повідомляється, що інок Іларіон “ископа себе печерку малу дву сажен”. Назва “сажень” походить від дієслова “сягати”, від якого виникли такі слова, як “досягати”, “досяжний”, що збереглися до нашого часу¹²⁰.

Для визначення розмірів давньоруського сажня певне значення мав камінь, знайдений у Тмутаракані. На камені був вирізьблений напис: “В лето 6576 (тобто 1068) индикта 6, Глеб князь мерил море по леду от Тмутарокана до Керчева 10000 и 4000 сажен”. Порівнявши ці дані з результатами вимірів російських топографів у першій половині XIX ст., відомий російський дослідник історичної метрології М. Устюгов прийшов до висновку, що давньоруський сажень дорівнював 142 см. Б. Рібаков, провівши підрахунки за іншим методом, уважав, що сажень має 151,4 см. Цей сажень, який застосовував князь Гліб для вимірювання ширини Керченської протоки, дорівнював двом крокам. Такий же сажень показано і в ігумена Даниїла в опису палестинських пам'яток¹²¹.

¹¹⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2657, арк. 20.

¹¹⁷ Там само.— Спр. 2603, арк. 6 зв.

¹¹⁸ Там само.— Спр. 2657, арк. 20.

¹¹⁹ Там само.— Ф. 206, оп. 1, спр. 3352, арк. 1.

¹²⁰ Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии.— М., 1975.— С. 24.

¹²¹ Див.: Романова Г. Я. Наименование...— С. 37.

Сажень, що дорівнює двом крокам, відомий як тмутараканський. Дослідники вважають сажень головною мірою Київської Русі¹²². У Московській державі XVI—XVII ст. сажень у два кроки не застосовувався, хоч у тогочасних російських історичних пам'ятках трапляються інші види сажня. На Лівобережній Україні він мав широке застосування у другій половині XVII—XVIII ст. Українські селяни, козаки та міщани міряли ним ниви, городи, дороги тощо. Крок, або ступінь, уважався на землі найменшою одиницею виміру і дорівнював аршинові (71 см). Сажень складався з двох ступенів, тобто його розмір — 142 см: “Положа на сажень 2 ступені”¹²³.

Український сажень широко застосовувався при розділі селянських, козацьких і міщанських земельних володінь. У 1709 р. жителі м. Остра ділили землю, яка була в загальному користуванні острян, шнуром “сажней сорок”. Розділ вільного степу в с. Блотниця Прилуцького полку в 20-х рр. XVIII ст. здійснювали теж сажнем. Жителі села одержували “в попереk саженой по 10, 20 и 30 каждому по рассмотрению имущества, вдоль же того на одни гони”¹²⁴. У сажнях на Лівобережжі, крім того, вимірювали господарчі будівлі. У щоденнику Я. Марковича за 1724 р. зазначено розміри кошари для ста овець: “7 сажень и аршин долготой, а шириною 3 сажень”. На сажні, так звані погонні, в господарстві й торгівлі вимірювали дрова¹²⁵.

У Московській державі другої половини XVII ст. застосовували різні види сажнів: простий (152 см), мірний, або маховий (176 см), триаршинний (216 см)¹²⁶, косий (248 см). Водночас склалися передумови для створення єдиної державної метрологічної системи на основі триаршинного сажня¹²⁷. Оскільки російські земельні міри на Лівобережжі поширювалися переважно в другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст., то для виміру довжини та площі застосовувалося державний триаршинний сажень. Так, після пожежі у Глухові, 1753 р. почалася його відбудова. На головних вулицях, для їх забудови, була встановлена відстань між дворами у вісім, а в провулках — “в пять сажен трехаршинных”. Земельне володіння Н. Огронович у Конотопі у 1786 р. виміряно в триаршинних сажнях: “в длину от дворов Нестеровича и Коропчевского одиннадцати, а от двора Проскурова семи, впоперек от дороги одиннадцати, а от двора Проскурова шести трехаршинных саженой”¹²⁸. Вимір земельної площі в триаршинних сажнях проводили в “окружность”. У середині XVIII ст. “сенокос в луге Керебердянском... в окружность меры трехаршинных саженой 450”. Наприкінці XVIII ст. пирятинський міщанин Т. Зо-

¹²² Див., зокрема: Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI—XV веков // СЭ.— 1949.— № 1.— С. 76.

¹²³ Лучицкий И. Сябры и сябренное землевладение в Малороссии.— СПб, 1889.— С. 21; Зинич В. Народна математика.— С. 60, 61.

¹²⁴ Мякотин В. А. Очерки.— Т. 1, вып. 1.— С. 240, 243.

¹²⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Т. 1.— С. 144; Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія.— С. 153.

¹²⁶ У XVIII ст. триаршинний сажень був прирівняний до 7 англійських футів і став дорівнювати 213,36 см. Див.: Шостьин Н. И. Очерки.— С. 99.

¹²⁷ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— С. 83—86.

¹²⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 69, оп. 2, спр. 3, арк. 18, 18 зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 4329, арк. 3; ф. 1751, оп. 1, спр. 72, арк. 1, 1зв.

лотар вирішив узяти на відкуп “казенну” землю. У зв’язку з цим пирятинський повітовий землемір Карасевський описав її й зазначив розмір “в окружность оной меры 1788 трех аршинных саженой, а десятин 58”¹²⁹. У цих випадках площа поверхні була виміряна не квадратними мірами, а обміряна вздовж усієї межі.

На Лівобережжі використовували й інші види сажня, насамперед — косий сажень. Міру визначали як відстань від носка лівої ноги до кінця середнього пальця піднятої правої руки, тобто відстань по косій лінії¹³⁰. Звідси і назва міри. У косих сажнях вимірювали на Лівобережжі земельні площі. У 1791 р. міщанин Грузова купив три ниви, одна з яких вздовж була “сорок, а в попереk двадцять косых саженой”¹³¹.

Маховий сажень, міра довжини, що дорівнювала відстані між кінцями великих пальців, розведених у протилежні боки рук, як міра площі в документах не згадується. Але ним користувалися при виконанні будівельних робіт теслярі, столярі тощо¹³².

Для виміру земельних площ на Лівобережній Україні початку XVIII ст. набула застосування російська міра десятина. Її назва походить від десятої частини версти, міри відстані завдовжки 500 сажнів. Спочатку десятина була 50 сажнів у довжину і 50 — у ширину і становила 2500 квадратних триаршинних сажнів. Соборним “Уложением”, прийнятим у Росії 1649 р., була встановлена офіційна державна величина сажня в три аршини і водночас змінена площа десятини. Вона становила 80 сажнів у довжину і 30 — у ширину, тобто 2400 квадратних триаршинних сажнів¹³³.

На території Російської держави застосовувано й інші види десятини, зокрема господарську (80×40), круглу (55×55). У XVIII ст. десятина в 2400 квадратних сажнів (80×30) стала головною державною одиницею виміру земельних площ. Десятина на Лівобережній Україні стала застосовуватися у XVIII ст. Згідно з інструкціями, виданими царським урядом 13 травня 1754 р. і 13 лютого 1766 р. межівники і геодезисти повинні були міряти рілля, сіножаті та різні угіддя в десятинах — “в длину по 80, а попереk по 30 сажен трехаршинных”¹³⁴. Інших видів десятини на Лівобережжі не застосовували. На запитання Мглинського магістрату про розміри десятини, поширеної на Лівобережжі, була дана відповідь: “десятина составляет длиною 80 сажень, попереk 30 сажень, всего квадратных саженой 2400”. У Суразькому повіті на Чернігівщині для виміру площ застосовували тільки “тридцатну” (80×30) десятину. Сорокові десятини (80×40), тобто 3200 квадратних сажнів, місцеве населення не знало. У проекті межової інструкції для Київської губернії (1787) також був прийнятий розмір десятини у 2400 квадратних сажнів¹³⁵.

¹²⁹ ЦДДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 277, арк. 3; ф. 193, оп. 1, спр. 578, арк. 2.

¹³⁰ Романова Г. Я. Наименование...— С. 57.

¹³¹ ЦДДА України в Києві, ф. 959, оп. 2, спр. 103, арк. 3, 3 зв.

¹³² Зінич В. Народна математика...— С. 60.

¹³³ Герман И. Е. История русского межевания.— М., 1910.— С. 49; ПСЗ.— Т. 1.— Уложение.— Гл. XIX.

¹³⁴ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— С. 90, 91; ПСЗ.— Т. 14.— № 10237; Т. 17.— № 12 570, 12 659.

¹³⁵ ЦДДА України в Києві, ф. 789, оп. 2, спр. 73, арк. 24; ф. 193, оп. 2, спр. 300-а, арк. 19, 19 зв.; Есимонтовский Г. Н. Описание...— Ч. 2.— С. 5.

На Лівобережній Україні для виміру земельних площ застосовувалася російська міра четверть, яка визначала площу поля. У містечку Любечі Чернігівського полку, який належав П. Милорадовичу, 1767 р. було “земли пахотной песковитой... во всех трех зменах на двести восемьдесят семь четвертей меры государевой”. У десятині було 2 четверті¹³⁶. Площа десятини дорівнювала 2400 квадратним сажням, отже, четверть має 1200 квадратних сажнів.

Проте кількість квадратних сажнів, або десятин у четверті, визначалася тільки для одного поля. При тогочасній трипілній системі рільництва у трьох полях було півтори десятини, що визначено межевою інструкцією 1766 р.: “в одном поле полдесятины”, а “всего в трех полях полторы десятины”¹³⁷.

Наприкінці XVIII ст. царський уряд почав проводити політику на витіснення усіх інших одиниць землевиміру і заміну їх десятиною. У 1783 р. в намісницькі правління Лівобережної України відправлено розпорядження рахувати землю “не в четверти, а в десятины и в каждую четверть велено полагать во всех трех полях по полторы десятины”¹³⁸.

Отже, на Лівобережній Україні, що на правах автономії входила до складу Російської держави у другій половині XVII—XVIII ст., складалася система виміру земельних площ. На Півночі Лівобережжя землеволодіння козацької старшини, української шляхти та духовенства вимірювалися в польсько-литовських мірах — волоках та моргах, на які ці землі були розміряні ще в першій половині XVII ст., коли вони входили до складу Речі Посполитої. На початку XVIII ст. їх розміри зазначали в мірах висіву або в російських земельних мірах. Козаки і селяни вимірювали земельні володіння у пляцах та його фракціях: чвертках, третниках, шостках, четвертинах. Чвертка за площею відповідала волоці (17—20 десятин, 19—22 га). Площа селянського пляца, або козацької служби, міри, яка правила також за одиницю оподаткування (пізніше її замінила чвертка) складалася з чотирьох волок (чверток) і дорівнювала 68—80 десятинам (75—88 га). Шостка, шоста частина пляца, становила 11—13 десятинам (12—14 га), а третник і четвертина чвертки — 5—6 десятинам (6—7 га) і 4—5 десятинам (4—5,5 га). Найменшим з цих мір був морг, площа якого становила 30 частину волоки, тобто 0,5—0,7 десятини (0,6—0,8 га).

Широкого застосування, особливо в центральних і південних районах Лівобережжя, набула міра день. Враховуючи думки дослідників, що вивчали це питання, ґрунтуючись на документальних джерелах, у тому числі й архівних, а також маючи на увазі залежність цієї міри від реальних умов виміру, мінімальний розмір її можна прийняти за півдесятини (1200 квадратних сажнів, 0,54 га), а максимальний — три чверті десятини (1800 квадратних сажнів, 0,81 га). Міра день ділилася на три упруги, який дорівнював 400 (0,18 га) — 600 квадратним сажням (0,27 га).

¹³⁶ ЦДДА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 6, арк. 293 зв.; Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— С. 91.

¹³⁷ ПСЗ.— Т. 17.— № 12 659.

¹³⁸ ЦДДА України в Києві, ф. 1539, оп. 2, спр. 145, арк. 1а; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. X, спр. 8438, арк. 165.

Для виміру земельних площ застосовували також гони, які на Лівобережній Україні були різні за величиною: великі — 120 сажнів (260 м), середні — 80 (173 м) і малі — 60 сажнів (130 м).

Часто нарівні з гонами, якими вимірювали довжину земельної площі, для виміру застосовували міру ступінь, або шаг. На півночі Лівобережної України вона дорівнювала футу (30,48 см), а в центральних і південних районах — 71, 12 см.

Мірами земельної площі були і міри врожаю. Копюю в 60 снопів вимірювали площу ріллі, і 10 коп дорівнювали десятині. Площі сіножатей зазначали в копицях — 0,1 десятини (0,1 га), у возах — 0,5 десятини (0,55 га), скиртах — 10 десятин (11 га) і косарях — 0,5—0,7 десятини (0,55—0,77 га).

Земельні площі вимірювали також у мірах зерна, яким засівали поля. Північні міри мали локальні відмінності, які коливалися від 0,375 (0,41 га) до 0,6 десятини (0,66 га). Їх величини наведено в таблиці. Після реформи мір 1734 р. площа посіву в один четверик дорівнювала 0,5 десятини (0,55 га), а в осьмачку — 2 десятини (2,2 га).

У другій половині XVII—XVIII ст. для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовувалися, хоч і не мали великого поширення, російські міри: квадратний сажень (4,7 кв. м), десятина — 2400 квадратних сажнів (11 280 кв. м, 1,1 га) і четверть ріллі — 3600 квадратних сажнів (16 920 кв. м, 1,7 га), а також міри висіву — четверть жита, що відповідала десятині ріллі (1,1 га), і четверик — 300 квадратних сажнів (1410 кв. м).

**Найпоширеніші одиниці виміру земельних площ,
які застосовувалися на Лівобережній Україні в другій половині
XVII—XVIII ст.**

Волока	— 17—20 десятин (19—22 га)
Морг	— 0,56—0,66 десятини (0,6—0,7 га)
Пляц	— 68—80 десятин (75—88 га)
Чвертка	— 17—20 десятин (19—22 га)
Шостка	— 11—13 десятин (12—14 га)
Третник	— 5,6—6,6 десятини (7—8 га)
Четвертина	— 4—5 десятин (4,4—5,5 га)
День	— 0,5—0,75 десятини (0,54—0,81 га)
Упруг	— 0,2—0,25 десятини (0,2—0,27 га)
Гон	— 60 сажнів (130 м), 80 сажнів (173 м), 120 сажнів (260 м)
Ступінь	— 71,12 см
Шаг	— 30,48 см
Копя (60 снопів)	— 0,1 десятини (0,11 га)
Копиця	— 0,1 десятини (0,11 га)
Віз	— 0,5 десятини (0,55 га)
Скирта	— 10 десятин (11 га)
Косар	— 0,33—0,75 десятини (0,36—0,84 га)
Почепська осьмачка	— 1,5 десятини (1,65 га)
четверик	— 0,375 десятини (0,41 га)
Стародубська осьмачка	— 2,4 десятини (2,64 га)
четверик (чвертка)	— 0,6 десятини (0,66 га)
Гадяцька осьмачка	— 1,5 десятини (1,65 га)

- четверик — 0,375 десятини (0,41 га)
 Ніжинська осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)
 четверик — 0,4 десятини (0,44 га)
 Чернігівська осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
 четверик (чвертка) — 0,6 десятини (0,66 га)
 Понорницька осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)
 четверик — 0,375 десятини (0,41 га)
 Прилуцька осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
 четверик — 0,6 десятини (0,66 га)
 Переяславська осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
 четверик — 0,6 десятини (0,66 га)
 Лубенська осьмачка — 3 десятини (3,3 га)
 четверик — 0,75 десятини (0,83 га)
 Київська осьмачка — 2 десятини (2,6 га)
 четверик (дойниця) — 0,5 десятини (0,55 га)
 Полтавська осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
 четверик (чвертка) — 0,5 десятини (0,55 га)
 Носівська осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
 четверик — 0,5 десятини (0,55 га)

Після реформи 1734 р.

- Осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
 Четверик український — 0,5 десятини (0,55 га)

Російські одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися на Лівобережній Україні

- Четверть (висіву) — 1 десятина (1,1 га)
 Четверик російський — 300 квадратних сажнів (1,1 га)
 Десятина — 2400 квадратних сажнів (1,1 га)
 Квадратний сажень — 4,7 кв. м
 Четверть (ріллі) — 3600 квадратних сажнів (1,7 га)

Nelya HERASSYMENKO

LAND MEASURING UNITS IN THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH-18TH CENTURIES

The paper is devoted to one of the underresearched problem of historical metrology, i. e. land measuring units, used at the crucial moment in Ukrainian history which came with the foundation of the Ukrainian Kozak State in the second half of the 17th century and its development in the Left-Bank Ukraine in the 18th century as an autonomous unit in the structure of the Russian Empire.

The formation of the Ukrainian land-measuring units and the influence thereupon of the Polish and Russian units are investigated on the basis of a large number of new document sources.